

Слоўнік лексікі чатырох вёсак Івана Бялькевіча

Імя Івана Кандратавіча Бялькевіча ва ўсходнеславянскай лексікаграфіі звязваецца галоўным чынам з фундаментальным выданнем «Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны» (Мінск, 1970), які стаў адным з найбольш грунтоўных аўтарскіх зводаў беларускай дыялектнай лексікі.

Разам з тым, навуковыя гарызонты І.К.Бялькевіча былі значна больш шырокія і не абмяжоўваліся адным асобным рэгіёнам. Пацвярджэнне гэтаму – картатэка лексікі Слонімскага павета Гродзенскай губерні, якая была сабрана І.К.Бялькевічам і зараз захоўваецца ў Адзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі [5]. Звесткі пра існаванне рукапісу слоўніка слонімскай лексікі Бялькевіча фіксуюцца ў бібліяграфічным даведніку В.Кіпеля і З.Саўкі «Беларускія слоўнікі і энцыклапедыі» [1, с. 445].

Агульны аб'ём слоўніка – 358 картак. Аднак дадзеная лічба не адпавядае рэальнай колькасці рэстравых адзінак. Так, напрыклад, апошні слоўнікавы артыкул *імглістыя* 'сумрачныя'¹ («Днямі зімоўымі дёмна-імглістыя, будуць чарнець навакол, наўзгор (хвоі)»), відавочна, трапіў у дадзеную картатэку выпадкова пры фарміраванні архіўнай справы. Сустрэкаюцца таксама нешматлікія паўторы слоўнікавых артыкулаў, абумоўленыя неалфавітнай падачай рабочага матэрыялу: *бель* [5, с. 59, 188], *гірса* [5, с. 88, 277], *касьнік* [5, с. 161, 283], *ганучнік / анучнік* [5, с. 95, 97], *гарабіна / верабіна* [5, с. 269, 90, 171, 266], *паморск (-і)* [5, с. 264, 265], *тудака* [5, с. 123, 124], *цярэшня (-і)* [5, с. 168, 169].

Аснову рэстра слоўніка склалі лексічныя адзінкі, сабраныя ў в. Варонічы колішняга Слонімскага павета Гродзенскай губерні, а таксама ў в. Шулякі таго ж павета (46 адзінак). Асобныя слоўнікавыя артыкулы аўтар запісаў у в. Добры Бор (*андаць* [5, с. 100], *дзяцук* [5, с. 99]) і в. Какошчыцы (*архавіць* [5, с. 9], *арха́* [5, с. 10], *багун* [5, с. 293], *пасажырны* [5, с. 305]).

Вёска Варонічы (зараз уваходзіць у Сялявіцкі сельсавет Слонімскага раёна) – гэта родная вёска І.К.Бялькевіча, дзе ён нарадзіўся ў 1883 г. і пражываў да 1920 г.

¹ Інфармацыя, зафіксаваная ў зоне семантызацыі і зоне ілюстрацый, падаецца намі нязменная, у адпаведнасці з падыходамі І.К.Бялькевіча.

Упершыню вёска ўзгадваецца ў дакументах 16 ст. як сяло, казённая ўласнасць у Слоніміскім старостве Вялікага Княства Літоўскага. З пачатку 1920-х гг. – у складзе Польшчы, уваходзіла ў Міжэвіцкую гміну Слонімскага павета. Па дадзеных на 1921 г., г.зн. перыяд, набліжаны да таго, калі адбываўся збор лексічнага матэрыялу, у вёсцы быў 61 двор, 248 жыхароў.

Дакладна вызначыць храналагічныя межы стварэння картатэкі слоўніка дастаткова складана. У Нацыянальным архіве Беларусі захоўваецца пасведчанне Слонімскага павятовага аддзела народнай адукацыі, выдадзенае Івану Бялькевічу. У адпаведнасці з ім, Іван Кандратавіч з 24 верасня 1906 г. па 1 лістапада 1910 г. працаваў у якасці настаўніка Плаўскага народнага вучылішча Міжэвіцкай воласці, пасля чаго быў пераведзены на пасаду загадчыка Бракаўскага народнага вучылішча Шылавіцкай воласці [4, л. 8]. У 1915 г. у сувязі з набліжэннем фронту Бялькевіч быў эвакуіраваны і апынуўся на Саратаўшчыне [3, с. 97]. З 4 студзеня 1919 г. ён зноў вярнуўся настаўнікам у школу сваёй роднай вёскі Варонічы.

У жніўні 1920 г. Народны камісарыят асветы БССР выклікаў Бялькевіча на сталую працу ў Мінск і прызначыў яго загадчыкам беларускага аддзела ў апарце Камісарыята, а па сумяшчальніцтве – настаўнікам 36-й гарадской школы і загадчыкам вярхняй школы №2 па ліквідацыі непісьменнасці. У 1921 г. І.К.Бялькевіч па прадстаўленні Беларускага аддзела Наркамсветы (за подпісам У.Ігнатоўскага) паступіў на этнолага-лінгвістычнае аддзяленне Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, пасля заканчэння якога ў 1925 г. размеркаваўся на пасаду дырэктара Мсціслаўскага педтэхнікума. У 1927 г. ён пачаў працаваць у Інбелкульце сакратаром аддзела гуманітарных навук і асветы – спецыялістам Слоўнікавай камісіі (да 1930 г.).

З гэтага вынікае, што картатэка слоўніка магла збірацца або са студзеня 1919 г. да жніўня 1920 г. (аднак у гэты перыяд не было выразных падстаў для названай лексікаграфічнай працы), або ў перыяд знаходжання Бялькевіча ў Мінску. На карысць апошняй версіі сведчыць наяўнасць у картатэцы некалькіх картак, якія занатаваны іншым почыркам – магчыма, дасланыя кімсьці з карэспандэнтаў Слоўнікавай камісіі. Праца па стварэнні слоўніка ў перыяд з 1920 г. па 1927 г. малаверагодная па прычыне выключнай перагружанасці самога даследчыка (гл.: [2]).

Безумоўна, тэрмін *слоўнік*, які мы спарадычна выкарыстоўваем у дадзенай публікацыі ў дачыненні да лексічнага матэрыялу Слонімішчыны, у дастатковай ступені ўмоўны, паколькі рукапіс характарызуецца неаднароднасцю і неўпарадкаванасцю. Зыходзячы з гэтага, апісанне і ацэнка названай працы як цэльнага твору падаецца нам

дастаткова спрэчнай. Разам з тым, слоўнікавыя артыкулы ў картатэцы аформлены па адзіным прынцыпе і, у асноўным, з'яўляюцца камбінацыяй шэрагу стандартызаваных інфармацыйных зон.

Тыповы слоўніковы артыкул фарміруецца наступнымі кампанентамі: зонай намінацыі, зонай граматычнай інфармацыі, зонай семантызацыі, зонай ілюстрацыі, зонай пашпартызацыі.

У зону намінацыі ўваходзяць у асноўным аднакампанентавыя лемы, якія з'яўляюцца самастойнымі часцінамі мовы. Пераважную большасць складаюць назоўнікі – 295 адзінак. Арамя таго, фіксуюцца дзеясловы (50), прыслоўі (20), прыметнікі (19). Адзінкавыя слоўнікавыя артыкулы прысвечаны апісанню несамастойных лексем: **БУРЖДЭНК!** Бразь! Хлоп! Бух! *Сядзеў на пералазі а потым – бурждэнк! і пальцеў назад сабе.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 83]; **АКЫЧ!** *выкл. Кажуць на авец. Акыч, куды пашлі, акыч у хлеў!* Варонічы Слонім. п. [5, с. 109]. Рээстравыя словы падаюцца з захаваннем іх мясцовага вымаўлення.

У слоўнік побач з лексічнымі адзінкамі ўключаны і некаторыя ўстойлівыя выразы: **БЕЗ ДАЙ РАЦЫ.** Дарэмна, без прычыні, без поваду. *Без дай рацы напаў на чалавека і лае(я).* Варонічы Слонім. п. [5, с. 263].

Акрамя агульнабеларускіх лексем, у працы фіксуецца і заўважны пласт арыгінальнай лексікі: **апўка** 'скатанка з поўсці галка' [5, с. 91], **вóкніць** 'устаўляць у хатні зруб вокны' [5, с. 104], **асён** 'туга на доўгім пужальні' [5, с. 113], **кадўк** 'злы дух, чорт' [5, с. 129], **кўлька** 'ручка ў касьці' [5, с. 132], **ляха** 'рэха' [5, с. 190], **бібул** 'картон' [5, с. 208], **угбл** 'вартлявы хлопец' [5, с. 231], **хóхля** 'ліхарадка' [5, с. 233], **вóпаць** 'эпілепія' [5, с. 262], **калэйка** 'чарга' [5, с. 274].

Зона граматычнай інфармацыі ўключае звесткі пра формазмяненне рээстравай адзінкі і яе прыналежнасць да канкрэтнага лексіка-граматычнага класа: **БАРСУК**, -а, *м.р...* [5, с. 12], **ШУМ**, -у, *м.р...* [5, с. 7]. У асобных слоўнікавых артыкулах указваецца на магчымасць утварэння формаў прыметнікаў жаночага і ніякага роду: **СПÓРНЫ**, -ая, -ае, *прм...* [5, с. 8].

Дыялектныя лексічныя адзінкі тлумачацца шляхам прывядзення літаратурных адпаведнікаў: **СЬПІРАЦЦА**, -дзе. Спрацаца. *Чаго ты сьпіраецься, адразу-ж не відно, што яго праўда.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 6]. Калі ў літаратурнай мове такіх адпаведнікаў няма, то прапануецца апісальнае тлумачэнне: **БРЫХКА**, -і, *ж.р.* Воз для сена і снапоў. *Ці твая брыка дома? Дай мне зьездзіць па сёна, у маёй вóсь зламалася.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 23].

Да многіх назваў раслін аўтарам прыводзяцца лацінскія наменклатурныя адпаведнікі паводле класіфікацыі Карла Лінэя: **БЛЁКАТ**, -у, *м.р.* Бот. *Hyoscyamus niger* L., белена. *Думай ты з гэтымі дзяцьмі: блёкату нарвалі ды ядуць, – патруціцеся гадаўё.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 54]. Але.: **БАРКУН**, -а, *м.р.* Баркун. *На гóрцы аўсу сусім німа, адзін баркун парóс.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 11].

Відавочна, што цэлы шэраг дэфініцый вымагаюць удакладненняў і карэктываў, якія маглі б быць зробленыя аўтарам пры далейшай лексікаграфічнай апрацоўцы: **БÓК**, -а, -у. Бок, старана. *Нéшто мне бóк баліць; Ці ня бачылі тут маго парасяці? Бачылі, яно ў той бóк набéгло.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 40]; **БУРЖДЭНКНУЦЬ**, *дзс.* Кінуць, бразнуць. *Яны дужалісь, дак Міхась як бурждэнкнуў Цімаха, то той ледзьве ўстаў.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 82]; **ПРО́СТЫ**, *прм.* Ня спутаны. *Ня пускай ты простага каня, бо ня ўпыніш, – спутай яго.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 84]; **ЧАРНІЦА**. Чорная ягада. *Чарніца сёлета здразіла – хоць ты касу падкладай.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 197]; **ЦЕ́РЦІ**. Драць. *Картоплі трэба церці, – заўтра бліні э будзем пякчы.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 200]; **КУБЕ́ЛЕЦ**, -лца, *м.р.* Пасудзіна для сала. *Добраго паршука закалолі: поўны кубелец аднаго сала наклалі.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 42]; **КУ́БЕЛ**, -бла, *м.р.* Пасудзіна, у якую хаваюць адзежу. *Ого, багатую жóнку ўзяў: адзін кубел повен палатна, а другі – адзежы.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 43].

Разам з тым, у слоўніку сустракаецца цэлы шэраг каштоўных і дастаткова поўных дэфініцый, у якіх адлюстраваны асаблівасці побыту мясцовага насельніцтва, апісваюцца спецыфічныя прадметы, прылады і прыстасаванні: **ПО́ТТАЧКА**, -і, *ж.р.* Падол жаночае сарочкі, які робіцца з больш грубага палатна за верхнюю частку, што завецца “чэхлік”, *сл.* *Чэхлік пашыла, цяпер поттачку прышыць і сарочка гатова.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 68]; **КО́ЛО**, -а, *н.р.* Прылада катацца на санях. *Да ўбітага ў лёд кала прымацоўваецца жэрдка да канца якое прывязваюцца сані. Піхаючы ўперад жэрдку каля кала, разьвіваюць вялікую хуткасьць бегу санак па кругу, што апісвае процілеглы калу канец жэрдкі. Хлопцы на лузі коло зрабілі.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 172]; **КЛА́ДЗЬ**, -і, *ж.р.* Дзеравіна, якая кладзецца на сохі што падпіраюць страху. *На кладзь кладуцца жэрдкі, ніжнія канцы якіх абапіраюцца на сыцены і робяць аснову страхі. Сёньня хлеба будзе досыць, – жыта пад самую кладзь наклалі.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 228].

Словы рознага паходжаньня, якія супадаюць па гукавым абліччы, а таксама словы агульнага паходжаньня, у якіх парушэньне семантычных сувязей пацвярджаецца наяўнасцю граматычных асаблівасцей, падаюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах без

індэксацыі: **ДАРМА́**. Мала што. *Дарма, што ён кажа, а ты яго ня слухай.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 127], **ДА́РМА**. Бескарысна. *Дарма я ў цябе прашу – ўсё роўна ні дасі.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 128]; **ЖЫ́ЧКА**. Крапіва дробналістая, пякучая. *Памятай шэльма, як злаўлю ў сваём саду, то жычкаю крапівою ўсю задніцу сьпяку, – тры дні ня сядзеш.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 186], **ЖЫ́ЧКА**. Шарсцяная істужка, ярка чырвоная колеру. *Прыбраўся як на сьвята – белая сарочка і жычкаю засьцягнута.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 187]; **КРУК**, -а, м.р. Крук. *Забі ў сьцену крук, а то цэпа недзе навесіць.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 152]; **КРУК**, -а, м.р. Воран. *Крук разумная птушка, ня то што варона.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 153].

Значэнні полісемічных адзінак прыводзяцца ў адным слоўніковым артыкуле, а зона семантызацыі з'яўляецца агульнай для ўсіх зафіксаваных значэнняў: **БЕ́РАГ**, -а, -у, м.р. 1) Бераг рэчкі; 2) Край; 3) Кайма. *Бераг рака падмыла, – абваліцца; Чаму ты не зарубіш берагоў у хустцы, расьцепкаюцца; Купі гэту хустку, у ёй натта берагі харошыя.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 58]; **ЧО́РНЫ**, -ая, -е, ірм. 1) Чорны; 2) Брудны. *Чорны вол збароў гняздо; Ці даўно ты злажыў сарочку а ўжэ чорная; Твае-ж рукі чорныя, чаму ты іх не памыеш. Але ж і ногі чорныя, бяжы памый у лужы.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 86].

Праўда, у некаторых выпадках розніа значэнні адной лексемы фіксуецца ў асобных слоўніковых артыкулах: **КЛА́ДКА**, -і, ж.р. Дзеравіна, што кладзецца на сохі, на якую кладуцца жэрдкі для сэрэлі. *Пад кладкаю ластаўка зьвіла гняздо.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 229], **КЛА́ДКА**, -і, ж.р. Дошка, або жэрдкі паложаныя з берагу на бераг цераз рэчку. *Ні лезь у рэчку, там ляжыць кладка – пярэйдзеш.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 230]; **МЯ́ЛЦА**. Глыбокая непаліваная з жвірам у сярэдзіне міса (макацёрка) макотра. *Вазьмі мяліцу, дачушка, ды хуценька сатры крыху маку.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 249], **МЯ́ЛЦА**, -ы, ж.р. Рот. *Зачыні сваю мяліцу, чаго разьзявіў. Напхаў поўну мяліцу, – языка не наверне.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 248]. Відавочна прычынай такой непаслядоўнай падачы полісемантаў з'яўляецца агульны стан распрацоўкі лексікалагічных праблем у беларускім мовазнаўстве першай паловы XX ст.

Адзінкавыя слоўніковыя артыкулы суправаджаюцца элементарнымі малюнкамі, якія павінны аблегчыць разуменне дэфініцыі, напр., **ПАРГА́Н** ('агароджа з яловых галін, якія ставяцца пераплятаючы тры жэрдкі' [5, с. 320]).

У асобных выпадках у зоне семантызацыі прыводзяцца спрошчаныя этымалагічныя даведкі, якія раскрываюць унутраную форму запазычаных слоў:

ЦУ́НТАР. Спаленая анучка ужываецца для крэсіва агню (an zúnden ‘запальваць’). [5, с. 89].

У зоне ілюстацый прапануецца кантэкставае выкарыстанне апісаных лексічных адзінак: **БАГА́Ч**, -а, м.р. Сьвята, дзень 8 версьня ст. ст. *На пакровы кермаш у Жыраві, а перад пакровамі, на багача – у Зэльві. Прышоў багач кідай рагач, а бяры барану.* Нар. пагав. Варонічы Слонім. п. [5, с. 87]; **ЧЭ́ХЛІК**, -а, м.р. Верхняя частка кашулі да пояса. *Тут хопіць палатна на дзье сарочкі; а ты лепей пашый чатыэры чэхлікі, а потстаўкі зрабі зрэбныя, то будзе у цябе чатэры сарочкі кужэльных.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 67].

Трэба думаць, аўтарам планавалася стварэнне адсылчнага апарату: **БРАЦІ́ХА**, -і, ж.р. Братавая, гл. *Ну й браціха ў цябе, Васілько. Каб яе зямля не насіла, ні с кім ня ўжывеца, усіх абрэша.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 27].

У слоўніку назіраюцца некаторыя лексікаграфічныя лакуны. Сярод найбольш заўважных наступныя: а) адсутнічаюць дэфініцыі: **пало́ч** [5, с. 117], **паку́ль** [5, с. 118], **ле́жма** [5, с. 126], **сьмяцю́х** [5, с. 148], **задажджы́ца** [5, с. 155], **дажджлі́вы** [5, с. 158], **цярэ́шня** [5, с. 169], **бяро́ска** [5, с. 180], **боўдзі́ло** [5, с. 193], **цёплы** [5, с. 276], **гі́рса** [5, с. 277], **касьце́р** [5, с. 277], **сы́пка** [5, с. 301]; б) адсутнічаюць дэфініцыі, ілюстрацыі, пашпартызацыі: **чэ́мер** [5, с. 76], **трацячо́к** [5, с. 77], **гі́рса** [5, с. 88], **шво́ран** [5, с. 191], **іска́ць** [5, с. 284], **стаўпец** [5, с. 285], **це́рпіца** [5, с. 286], **трапу́шка** [5, с. 287], **кло́чо** [5, с. 288], **павэ́смо** [5, с. 289], **пачасы** [5, с. 290], **трацячо́к** [5, с. 77], **шво́ран** [5, с. 191], **кло́чо** [5, с. 288]; в) адсутнічаюць ілюстрацыі, пашпартызацыя: **пярэ́зімак** [5, с. 78], **пярэ́летка** [5, с. 79], **цу́нтар** [5, с. 89], **краму́шка** [5, с. 282], **ту́така** [5, с. 123], **флянсы** [5, с. 183], **персьць** [5, с. 280], **крэ́сіво** [5, с. 281], **касьнік** [5, с. 283]. Напрыклад: **БОЎДЗІЛО.** *Боўдзіло гэта, хіба ён зробіць што палоцку?* [5, с. 193], **СЬМЯЦЮ́Х.** *Смяцюхі прыляцелі да будынкаў – зіма будзе.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 148]; **ПЕРСЬЦЬ.** Грудзі ў каня [5, с. 280]; **КРАМУ́ШКА.** Крэмень [5, с. 282] і інш.

Безумоўна, слоўнік лексікі Слонімшчыны вымагае далейшага ўсебаковага вывучэння і паслядоўнага навуковага апісання як з пункту гледжання яго зместавых асаблівасцей, так і з боку структуры. Думаецца, што гэта задача на перспектыву. Зараз арыгінальная лексікаграфічная праца І.К.Бялькевіча рыхтуецца да выдання з неабходнымі каментарыямі лінгвістычнага і тэксталагічнага характару.

Літаратура:

1. Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі: бібліяграфія / склад. В.Кіпель, З.Саўка. – Нью Ёрк – Менск: Беларускі інстытут навукі і мастацтва, 2002. – 568 с.
2. Биография И.К.Белькевича // Цэнтральная навуковая бібліятэка Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Адзел рэдкіх кніг і рукапісаў. – Ф. 38. – Воп. 1. – Адз. зах. 34.
3. Германовіч, І.К. Беларускія мовазнаўцы: у 2 т. / І.К.Германовіч; склад., прадм. М.Р.Прыгодзіча, І.С.Роўды. – Мінск: Выд-ва БДУ. – Т. 1. – 2006. – 239 с.
4. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 205. – Воп. 3. – Адз. зах. 540.
5. Картотека слов Слонимского повета, собранная И.К.Белькевичем // Цэнтральная навуковая бібліятэка Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Адзел рэдкіх кніг і рукапісаў. – Ф. 38. – Воп. 1. – Адз. зах. 31.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ